

Kapitał terytorialny w zintegrowanym planowaniu rozwoju. Koncepcje współpracy

Zbigniew Przygodzki

Uniwersytet Łódzki

Streszczenie

Polityka ukierunkowana terytorialnie jest nowym sposobem realizacji polityki regionalnej. Podstawowym założeniem tego podejścia jest wykorzystywanie w polityce rozwoju terytorialnie zdefiniowanych zasobów materialnych i niematerialnych, które zyskały określenie kapitału terytorialnego. Pojęcie to zostało rozpoznane od strony teoretycznej i jest także mocno lansowane wśród praktyków polityki regionalnej. Nadal jednak zasadnicza trudność efektywnego działania i implementacji założeń w tym zakresie wynika z niskiego poziomu operacyjności proponowanych definicji. Z drugiej strony bardzo trudno jest w sposób aplikacyjny zdefiniować pojęcie kapitału terytorialnego, bowiem jest to kategoria złożona. Niewątpliwie jednak interesujące jest, w jaki sposób samorzady lokalne w tych warunkach radzą sobie z wdrażaniem postulatów polityki ukierunkowanej terytorialnie. Jest to ważne zarówno z perspektywy poznawczej, jak i w celu promowania najlepszych praktyk. Ponadto autor, wykorzystując wnioski z badań własnych prowadzonych metodą obserwacji uczestniczącej, proponuje w pracy typologię podejść do wdrażania zintegrowanego planowania rozwoju w Polsce, w odwołaniu do koncepcji kapitału terytorialnego na poziomie jednostek samorządu terytorialnego.

Słowa kluczowe: kapitał terytorialny, polityka ukierunkowana terytorialnie, rozwój regionalny

1. Kapitał terytorialny — zasób strategiczny

Zgodnie z współczesnymi koncepcjami rozwoju to przede wszystkim środowiska lokalne, rozumiane jako terytoria ze swoimi właściwościami, niepowtarzalnością, specyficznością i kulturą, mają zdolność wzmacniania procesów rozwojowych wykorzystując cechy zasobów rzadkich. Terytorium zaczęło być postrzegane jako aktywny aktor kreujący procesy technologiczne i innowacje (Pietrzyk 2000, s. 27). Zasoby ujawniane w środowisku lokalnym, często decydują o potencjale konkurencyjnym nie tylko w skali regionalnej, ale często także krajowej i międzynarodowej. Terytorium determinuje powstawanie sieci innowacji, z drugiej strony także działalność sieci innowacji kształtuje dojrzałość środowisk innowacyjnych zlokalizowanych w konkretnej przestrzeni. Terytorium takie jest niemożliwe do skopiowania i bezpośredniego naśladowania (Maillat i inni 1993, s. 13–15). Środowiska innowacyjne wytwarzają zasoby o specyficznym charakterze, które stosunkowo łatwo wykorzystać, nadając im właściwości zasobów strategicznych w procesie rozwoju (Penrose 1997). Właściwości te w sposób operacyjny zostały zinterpretowane w dorobku szkoły zasobowej (Barney 1991, s. 106–112). I jak pisze Sokołowicz, „choć szkoła zasobowa rozwinęła się na gruncie teorii przedsiębiorstwa, wiele z jej założeń okazuje się trafnych także w odniesieniu do zagadnień rozwoju regionalnego” (2008, s. 53). Naturalnie nie można także pomijać faktu istnienia zasobów powtarzalnych w przestrzeni, stąd w kontekście kształtowania procesów rozwoju terytorialnego, klasycznie dokonuje się rozróżnienia między zasobami o charakterze generycznym i specyficznym (Pietrzyk 2000, s. 30). Przy czym badacze są raczej zgodni, że zasoby same w sobie nie mogą być źródłem przewagi konkurencyjnej. Dopiero ich wykorzystanie na rynku, aktywowanie decyduje o ich realnej wartości. Skłonność do wykorzystywania zasobów specyficznych rzadko jest działem przypadku. Najczęściej aktywność taka wymaga inwestycji i wysiłku zarówno ze

strony lokalnego środowiska — polityki lokalnej ukierunkowanej na kreowanie zasobów specyficznych, jak i samych przedsiębiorców gotowych do współorganizowania środowisk przedsiębiorczości (Przygodzki 2005, s. 363–370). Człowiek wykorzystując dostępną wiedzę ma zdolność nadawania nawet zasobom powszechnym cech wyjątkowych, nowych użyteczności, czyniąc je w konsekwencji zasobami rzadkimi, które stają się strategicznymi aktywami procesów konkurencyjnych, nawet o zasięgu globalnym.

Terytorium jest kategorią bardzo złożoną co oznacza, że niezwykle trudno jest przyjąć uniwersalny algorytm szacowania jego wartości. Tym niemniej wszystkie elementy, które pozostają w dyspozycji terytorium o tej wartości stanowią, jak pisze Camagni, są jego „kapitałem terytorialnym”, który należy w sposób mądry i pełny wykorzystać (2008, s. 34). Kapitał terytorialny nie jest zatem pojęciem precyzyjnie zdefiniowanym, a jego skala i wartość w dużej mierze zależą będzie od przyjętych metod i wskaźników pomiaru. Kapitał terytorialny rozumiany jest jako zbiór elementów, które stanowią o potencjale konkurencyjnym terytorium. Zalicza się do niego: zasoby naturalne, dobra publiczne, prywatne i mieszane, kapitał ludzki, społeczny i relacyjny, zasoby organizacyjne, relacyjne i poznawcze (Capello i inni 2011, s. 144–145). Złożoną systematykę kapitału terytorialnego w ujęciu teoretycznym zaproponował w swym modelu Camagni (2008, s. 35–36). Kapitał terytorialny, jak pisze Markowski, „to swoiste korzyści zewnętrzne wytwarzane i dostępne w wyniku multifunkcjonalnej interakcji użytkowników względnie wyodrębnionego terytorium. Innymi słowy kapitał terytorialny ma charakter dynamicznego w czasie i przestrzeni «złożonego dobra klubowego» dostępnego dla użytkowników (klubu) działających (ego) w ramach obszaru funkcjonalnego” (2013, s. 6–7). Jedną z prób systemowej identyfikacji wartości kapitału terytorialnego i zarazem klasyfikacji terytorialnych czynników wzrostu i rozwoju jest koncepcja kluczy terytorialnych.¹ Dobór kluczy wskazuje na zmianę podejścia do identyfikacji procesów przestrzennych między innymi poprzez oderwanie się od granic administracyjnych w analizie terytorialnej. Zwrócono uwagę, że działaniem właściwym w tym zakresie jest badanie wpływu polityk sektorowych na zmiany kluczy terytorialnych i dostosowanie polityk do ich lokalnej, czy regionalnej specyfiki.

Koncepcja kapitału terytorialnego opiera się na tych teoriach, które ujawniają specyficzność miejsca i jego elementów oraz jej strategiczną wartość w rywalizacji rynkowej. Stąd znajduje ona odniesienie do koncepcji ograniczonej racjonalności w podejmowaniu decyzji w warunkach niepewności (Malmgren, Simon) i jej zastosowania do innowacji przemysłowych (Nelson, Winter, Dosi), instytucjonalnej teorii kontraktów (Williamson), koncepcji dystryktów przemysłowych i efektów synergii (Becattini), koncepcji bliskości (Gilly, Torre), środowisk innowacyjnych (GREMI) oraz koncepcji pozahandlowych współzależności (Storper) (Ciołek i Komornicki 2014, s. 2). Koncepcja kapitału terytorialnego proponuje integrację elementów, które dotychczas funkcjonowały niemal niezależnie od siebie. W związku z tym Wojnar zwraca uwagę na wyzwania jakie stoją przed współczesną polityką regionalną, takie jak: integracja elementów materialnych z niematerialnymi, kojarzenie kategorii dóbr prywatnych, publicznych i społecznych, własności indywidualnej z zasobami wspólnymi i dobrami klubowymi. Fakt ten wywołuje pilną potrzebę nowego stylu zarządzania. „W rzeczywistości — jak dalej pisze autorka — aby uniknąć oportunistycznych zachowań niektórych aktorów i nadmiernej eksploatacji pewnych zasobów wspólnych i dóbr publicznych, potrzebne są nowe rozwiązania polityczne w celu stworzenia konsensusu, wzajemnego zaufania, współdziałania i współpracy” (Olechnicka i Wojnar b.r., s. 13).

2. Modele zintegrowanego planowania rozwoju obszarów funkcjonalnych

Kapitał terytorialny jest jednym z zasadniczych elementów koncepcji spójności terytorialnej.² Zaucha wnioskuje, że „koncepcja spójności terytorialnej stanowi próbę przełożenia na język polityki

1. Zob. How to strengthen the territorial dimension of ‘Europe 2020’ and the EU Cohesion Policy. Report based on the Territorial Agenda 2020 prepared at the request of the Polish Presidency of the Council of the European Union by Kai Böhme, Philippe Doucet, Tomasz Komornicki, Jacek Zaucha, Dariusz Świątek, Warsaw, September 2011. [@:] http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/challenges2020/2011_territorial_dimension_eu2020.pdf, s. 7.

2. Zob. Komunikat Komisji do Rady, Parlamentu Europejskiego, Komitetu Regionów i Komitetu Ekonomicz-

makroekonomicznej teoretycznych koncepcji wskazujących na przestrzenność, tj. terytorialność procesów ekonomicznych, tzn. ma ona wprowadzić kapitał terytorialny do makroekonomicznej interwencji publicznej” (2014, s. 5). Ponadto lansowaną koncepcję spójności terytorialnej można uważać za ważną determinantę wdrażania polityki terytorialno-funkcjonalnej. Markowski podkreśla, że w związku z tym „należy szukać nowych form zarządzania (i regulacji) tak, aby rzeczywiście zdyskontować teoretyczne szanse na realizację celów rozwoju w wymiarze terytorialnym”. Nie jest to jednak rzecz prosta, bowiem jak dalej pisze autor: „Terytorialna organizacja kraju, lokalne ambicje, interesy polityczne, istniejący system kompetencji i form finansowania działalności samorządowej stoją bardzo często w sprzeczności z funkcjonalno-obszarowym (terytorialnym) podejściem do rozwoju”.³ Dotychczasowe praktyki w zakresie realizacji wspólnych inicjatyw na rzecz wzmocnienia zintegrowanej polityki rozwoju potwierdzają istotność tych barier, stąd w Polsce zdecydowano wprowadzić częściowo centralnie koordynowane instrumenty prowokujące i motywujące do działań w tym kierunku. Chodzi tutaj o wsparcie organizacji zarządzania obszarami funkcjonalnymi z wykorzystaniem mechanizmu Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych (ZIT) i preferencjami dla projektów zintegrowanych w regionalnych programach operacyjnych. Streszczając, podstawą tego mechanizmu jest korzyść finansowa w postaci środków inwestycyjnych, które mogą zostać przedstawione do dyspozycji wybranych grup samorządów, pod warunkiem zbudowania przez nie trwałych partnerstw. Wysokość tych środków to ok. 5% krajowej alokacji EFRR. Instrument ZIT skierowany jest do 18 miast wojewódzkich i ich obszarów funkcjonalnych. Trwałość partnerstwa ma w tym przypadku zostać wykazana poprzez instytucjonalizację jego formy oraz przygotowanie i przyjęcie zintegrowanej strategii rozwoju obszaru funkcjonalnego.⁴ Strategia ta ma mieć charakter międzysektorowy obejmujący potrzeby rozwojowe wskazanego terytorium. Działania tam zawarte mają wykorzystywać efekt synergii wytworzony przez skoordynowaną implementację.⁵ Jej terytorialną orientację potwierdza także przyjęte założenie, że ZIT nie musi obowiązkowo obejmować całego terytorium danej jednostki administracyjnej. Z punktu widzenia teoretycznego wdrażany sposób zarządzania na poziomie układów funkcjonalnych miast wojewódzkich można zakwalifikować jako typ dobrze ustrukturyzowany. Charakteryzują go: jasno zdefiniowana struktura, wprost określony zasięg przestrzenny działań, jednoznacznie ulokowane kompetencje zarządcze i wykonawcze. Należy również zauważyć, że równoległe z „testowaniem” tej formy zarządzania obszarami funkcjonalnymi poddawana jest próbie także druga możliwa forma działania zwana typem labilnym. Z tą tylko różnicą, że dotyczy ona podmiotowo obszarów funkcjonalnych miast o funkcjach subregionalnych i innych obszarów funkcjonalnych zdefiniowanych w strategiach rozwoju województw. Typ labilny charakteryzuje się dużą elastycznością w stosunku do wyzwań zarządzania terytorialnego. Z drugiej jednak strony wymaga wysokiego poziomu dojrzałości i zaufania partnerów lokalnych do podejmowania współpracy. „Warunkiem funkcjonalności tego typu jest wysoki poziom profesjonalizmu i standardy zawodowe kadr administracji” (Grochowski 2014).

W dotychczasowej polskiej praktyce można zaobserwować kilka sposobów wdrażania zintegrowanego planowania terytorialnego.⁶ Pierwszy, najbardziej zintegrowany model z dotychczas

no-Społeczno. Zielona księga w sprawie spójności terytorialnej. Przekształcenie różnorodności terytorialnej w siłę {SEC(2008) 2550}. Bruksela, dnia 6.10.2008, COM(2008) 616 wersja ostateczna.

3. Zob. Terytorialny wymiar zintegrowanej polityki rozwoju — oczekiwania i wyzwania wobec planowania i systemu instytucjonalnego. Prezentacja Tadeusza Markowskiego przedstawiona na posiedzeniu plenarnym KPZK w Warszawie w dniu 13 września 2011 r., dostępna pod adresem http://pokl.lodzkie.pl/wps/wcm/connect/228f458048511957a85bac91f205df23/T_Markowski_Terytorialny_wymiar_zint_polityki_rozwoju_13092011.pdf?MOD=AJPERES.

4. Zob. Zasady realizacji Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych w Polsce. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, lipiec 2013, [@:] <http://www.subregioncentralny.pl/download/wytyczne-dla-zit-w-polsce.pdf>.

5. Zob. Zintegrowane Inwestycje Terytorialne. Polityka spójności na lata 2014–2020. [@:] http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/iti_pl.pdf, s. 3.

6. Wnioski o charakterze syntetycznym pochodzą z badań własnych autora: obserwacji uczestniczących, partycypacji w przygotowywaniu dokumentów strategicznych o charakterze zintegrowanym oraz obserwacji i wywiadów z samorządowcami z całej Polski, biorącymi udział w projekcie „Systemowe wsparcie procesów zarządzania w JST”, w ramach którego zrealizowano między innymi ponad 5 tys. godzin szkoleń i warsztatów z zakresu zintegrowanego planowania rozwoju. Autor był jednym z trenerów w części dotyczącej szkoleń. Projekt współfinansowany przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, Priorytet V, Działanie 5.2, Poddziałanie 5.2.2.

zaobserwowanych, nazwać można: internalizacją zintegrowanej polityki rozwoju z poziomu powiatu (czytaj dalej także lub dominującego miasta) na poziom gminny.⁷ Podstawowy mechanizm integracji planowania polega tutaj na przygotowaniu zintegrowanej strategii rozwoju wraz z określeniem projektów zintegrowanych dla powiatu przy współudziale innych zainteresowanych jednostek w tym samorządów gminnych wchodzących w skład powiatu lub innych powiązanych zależnościami funkcjonalnymi. W drugim etapie instytucje partycypujące w procesie budowania strategii same zobowiązują się do opracowania własnej strategii, ściśle korespondującej z wcześniej przygotowanym dokumentem dla powiatu i pozostałymi strategiami jednostek zaangażowanych w to partnerstwo. Następuje wówczas internalizacja podstawowego szkieletu strategii powiatu na rzecz budowania zbieżnych strategii lokalnych. Ponadto integralnym elementem strategii powiatowej i dokumentów lokalnych są także listy projektów zintegrowanych posiadające w części wspólne ustalenia strategiczne.

Drugi model ma charakter partnerstwa gminnego w przygotowywaniu zintegrowanej strategii rozwoju powiatu.⁸ W tym przypadku podczas procesu planowania strategicznego na poziomie powiatu dochodzi do jego integracji z otoczeniem funkcjonalnym poprzez aktywne zaangażowanie partnerów w ustalanie priorytetów rozwoju często wykraczających poza kompetencje i zasięg przestrzennego oddziaływania jednostki. W drugiej fazie przygotowania dokumentu dochodzi do negocjowania partnerstw w zakresie współudziału we wdrażaniu celów i zadań strategicznych. Deklaracje te na tym etapie nie przybierają najczęściej formalnego kształtu umowy dwustronnej.

Trzecim sposobem jest tworzenie zintegrowanej strategii rozwoju dla zdefiniowanego obszaru funkcjonalnego o rozległym spektrum oddziaływań.⁹ Działania aplikacyjne w tym zakresie powinny skupiać się w pierwszej kolejności na budowaniu partnerstw wokół sektorowo zdefiniowanego obszaru funkcjonalnego. Następną fazą jest przygotowanie zintegrowanej strategii rozwoju obszaru funkcjonalnego dla utworzonego związku podmiotów zainteresowanych działaniem na rzecz wzmocnienia konkurencyjności obszaru funkcjonalnego (lub w innej postaci instytucjonalnej: przyjęcie owej strategii, z szeroko terytorialnie zorientowanymi celami działań przez miasto lidera rozwoju określonego terytorium).

Ostatnim wyróżnionym sposobem działań jest tworzenie zintegrowanej strategii rozwoju dla obszaru funkcjonalnego zorientowanego wokół wąsko zdefiniowanego zasobu strategicznego (specyficznego).¹⁰ W tym przypadku najczęściej obserwowaną metodyką postępowania w Polsce jest procedura zaproponowana w Osi LIDER (PROW 2007–2013), realizowana na rzecz budowania Lokalnych Grup Działania. Zdarza się również wykorzystywać do tego celu instytucję związku komunalnego z jasno określoną strategią działania.

Sprzyjający klimat do rozwoju koncepcji planowania zintegrowanego jest przede wszystkim konsekwencją lansowanej koncepcja spójności terytorialnej. Choć trudno mówić o powszechności zjawiska, to należy zauważyć, że samorządy terytorialne w całej Polsce coraz częściej rozważają budowę i działanie w ramach zintegrowanych terytorialnie projektów.¹¹ Nie oznacza to jednak, jak

7. Przykładem takiego działania jest zintegrowane zarządzanie terytorium realizowane w powiecie Wieruszowskim i 7 gminach które zaangażowały się w to partnerstwo w sposób opisany wyżej. (Zob. Zintegrowana Strategia Rozwoju Powiatu Wieruszowskiego na lata 2014–2020. Załącznik do Uchwały nr XXXVIII-177-14 Rady Powiatu w Wieruszowskiego z dnia 30 stycznia 2014 r.).

8. Przykładem takiego działania jest zintegrowane zarządzanie terytorium realizowane w powiecie Wieluńskim i 10 gminach które zaangażowały się w to partnerstwo w sposób opisany wyżej. (Zob. Zintegrowana Strategia Rozwoju Powiatu Wieluńskiego 2014–2020, Załącznik do Uchwały Nr XL/269/13 Rady Powiatu w Wieluniu z dnia 30 grudnia 2013 r.).

9. Przykładem takiej formuły współpracy są formalne partnerstwa zawierane w ramach związków ZIT, np. Strategia Rozwoju Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego 2020+, gdzie współpracy podjęły łącznie 32 jednostki samorządu terytorialnego. Ponadto wyjątkowym przykładem w tym zakresie może być również przygotowywana obecnie Strategia Rozwoju Warszawsko-Łódzkiego Obszaru Funkcjonalnego pod kierownictwem T. Markowskiego. Model ten może być wykorzystany także w odniesieniu do innych obszarów funkcjonalnych, zdefiniowanych na przykład w strategiach rozwoju województw.

10. Liczne przykłady w tym zakresie obserwować można w przestrzeniach dotyczących obszarów funkcjonalnych zdeterminowanych przez szczególne walory środowiska, np. rzeka, duży zbiornik wodny, itp. W tym przypadku najczęściej występującą formą organizacyjną obszaru funkcjonalnego jest Lokalna Grupa Działania lub związek komunalny.

11. Wniosek na podstawie badań własnych i obserwacji autora.

zauważa Markowski, że następuje także integracja polityki rozwoju z systemem planowania przestrzennego. W tym kontekście „w polskich warunkach nie mamy jeszcze zintegrowanych strategii rozwoju regionalnego, niepokojąco natomiast dochodzi, wbrew głoszonym reformatorskim tezom, do dalszej erozji systemu planowania przestrzennego wraz z patologiczną deregulacją sfer decydujących o sprawnym funkcjonowaniu gospodarki przestrzennej (Markowski 2013, s. 6–7).

Nowoczesne funkcjonalno-przestrzenne podejście do polityki rozwoju determinuje przede wszystkim powiązania między funkcjami gospodarczymi i społecznymi oraz ograniczanie barier wynikających z podziałów administracyjnych. Granice administracyjne przestają być przepaścią, dzielącą przestrzeń na „małe publiczne światy”, bowiem podmioty prywatne i instytucje społeczne nigdy tej bariery nie dostrzegały. „Analiza procesów urbanizacji i rozwoju gospodarek wskazuje, iż następuje zwiększenie dynamiki czasowej i przestrzennej układów funkcjonalnych. Zmienia się także funkcjonowanie administracyjnych jednostek terytorialnych a granice stają się rozmyte i przenikalne, stąd pojawiające się hasło o miękkich przestrzeniach. Terytorium funkcjonalne (powiązane z kapitałem terytorialnym) ma więc granice zmienne w czasie. Istotnym elementem polityki rozwoju a tym samym planowania staje się wzmocnienie kapitału terytorialnego.” (Markowski 2013, s. 6–7).

Literatura

- BARNEY J. (1991): *Firm Resources and Sustained Competitive Advantage*. „Journal of Management”, nr 17 (1), s. 99–120.
- CAMAGNI R. (2008): *Towards a Concept of Territorial Capital*. [w:] R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini i U. Fratesi (red.): *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies*, Advances in Spatial Science, Berlin, Springer.
- CAPELLO R., FRATESI U., RESMINI L. (2011): *Globalization and Regional Growth in Europe Past Trends and Future Scenarios*. Advances in Spatial Science, Berlin u.a., Springer.
- CIOŁEK D., KOMORNICKI T. (2014): *The Territorial Capital of Polish Local Administrative Districts* [Kapitał terytorialny polskich powiatów, artykuł w języku polskim] „Institute for Development Working Papers”, nr 006/2014 (017) ver. 1, s. 1–38.
- GROCHOWSKI M. (2014): *Samorządność lokalna a terytorialny wymiar rozwoju. Zarządzanie obszarami funkcjonalnymi*. „MAZOWSZE Studia Regionalne” (15), s. 119–136.
- MAILLAT D., QUÉVIT M., SENN L. (1993): *Réseaux d'innovation et milieux innovateurs*. [w:] D. Maillat, M. Quévit i L. Senn (red.): *Réseaux d'innovation et milieux innovateurs: un pari pour le développement régional*, Neuchâtel, GREMI/EDES.
- MARKOWSKI T. (2013): *Elastyczne i zintegrowane planowanie w obszarach funkcjonalnych — w stronę nowego podejścia do planowania przestrzennego*. Łódź, Katedra Zarządzania Miastem i Regionem, Uniwersytet Łódzki, (materiał niepublikowany).
- Olechnicka A., Wojnar K. (red.) (b.r.): *Terytorialny wymiar rozwoju. Polska z perspektywy badań ESPON*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.
- PENROSE E.T. (1997): *The Theory of the Growth of the Firm*. [w:] N.J. Foss (red.): *Resources, Firms, and Strategies. A Reader in the Resource-Based Perspective*, Oxford management readers, Oxford – New York, Oxford University Press.
- PIETRZYK I. (2000): *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- PRZYGRÓDZKI Z. (2005): *Środowiska przedsiębiorczości i kapitał społeczny jako wyznaczniki wzrostu endogenicznego*. [w:] F. Kuźnik (red.): *Studia regionalne w Polsce. Teoria, polityka, projektowanie*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej im Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego.
- SOKOŁOWICZ M.E. (2008): *Region wobec procesów globalizacji. Terytorializacja przedsiębiorstw międzynarodowych (na przykładzie regionu łódzkiego)*. Prace Doktorskie z Zakresu Ekonomii i Zarządzania/Uniwersytet Łódzki, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- ZAUCHA J. (2014): *Evolution, Essence and Measurement of Territorial Cohesion* [Geneza, istota i pomiar spójności terytorialnej, artykuł w języku polskim] „Institute for Development Working Papers”, nr 001/2014 (012) ver. 1, s. 1–65.